

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De joden als interne vijand. De groei van het antisemitisme in Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog

Dassen, Patrick

Citation

Dassen, P. (2013). De joden als interne vijand. De groei van het antisemitisme in Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog. *Leidschrift : Identiteit Door Strijd. Migranten En Minderheden Ten Tijde Van De Eerste Wereldoorlog*, 29(April), 23-41. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72719>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72719>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De joden als de interne vijand. De groei van het antisemitisme in Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog*

Patrick Dassen

In een brief van januari 1920 schreef de socioloog Max Weber dat de stemming in München ‘extreem reactionair’ en ‘radicaal antisemitisch’ was geworden’.¹ Het antisemitisme in Duitsland was na 1918 inderdaad in talloze opzichten veranderd: het werd gedragen door bredere lagen van de bevolking, de toon in de publieke opinie was agressiever en rabiater geworden en joden waren nog veel meer de zondebok voor alle ellende dan vóór 1918. Maar het allerbelangrijkste was wel dat het antisemitisme nu gepaard ging met fysiek geweld.² Dat was een wezenlijk verschil met de periode vóór 1914. Toen werd het antisemitisme vooral uitgedragen door betrekkelijk kleine verenigingen als het *Alldeutsche Verband* (ADV), waar de radicale voorzitter Heinrich Class zijn antisemitische tirades hield. Maar hoe rabiaat de uitlatingen van de antisemieten vóór de oorlog vaak ook al waren, het waren woorden en geen daden: fysiek geweld tegen joden was uiterst zeldzaam en werd in het algemeen ook sterk afgekeurd door de publieke opinie. Dat veranderde door en na de oorlog, toen joden op straat in elkaar werden geslagen en soms zelfs werden vermoord (zoals Rosa Luxemburg en Kurt Eisner in respectievelijk januari en februari 1919), en er pogromachtige situaties ontstonden zoals in het Berlijnse Scheunenviertel in november 1923. Ook waren er plunderingen van joodse winkels, aanvallen op synagogen en grafschendingen op joodse begraafplaatsen. Daarnaast valt de toegenomen onverschilligheid ten aanzien van het antisemitisme in de

* Dit artikel is voor een groot deel, vaak letterlijk gebaseerd op gedeelten uit mijn in 2014 te verschijnen boek *Sprong in het duister. Duitsland en de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 2014).

¹ Geciteerd in: W.J. Mommsen, *Max Weber und die deutsche Politik 1890-1920* (Tübingen 1974²) 352, n. 177. In een brief van februari van datzelfde jaar schreef Weber over het ‘vaak waanzinnige antisemitisme van de corps-studenten’.

² Dat is ook de conclusie van Dirk Walter in zijn studie *Antisemitische Kriminalität und Gewalt. Judenfeindschaft in der Weimarer Republik* (Bonn 1999) en van Carola Hecht, *Deutsche Juden und Antisemitismus in der Weimarer Republik* (Bonn 2003).

Weimarrepubliek op, zoals verschillende historici constateren.³ Al met al heeft het antisemitisme door de Eerste Wereldoorlog een sterke impuls gekregen.

Er kan weinig twijfel over bestaan dat het fel oploaiende antisemitisme in de vroege jaren van de Weimarrepubliek in de eerste plaats sterk werd gevoed door de nederlaag van de oorlog en de revolutie van 1918-19. In deze samenhang moet de 'Dolkstootlegende' genoemd worden. Deze uiterst invloedrijke legende hield in dat de nederlaag van Duitsland in 1918 niet te wijten was aan de militairen op het slagveld, maar aan verraderlijke lieden aan het thuisfront die het Duitse leger een 'dolkstoot in de rug' gegeven zouden hebben. De term zelf werd in november 1919 gebruikt door Paul von Hindenburg toen hij tegenover een parlementaire onderzoekscommissie verklaarde dat 'het Duitse leger in de rug was neergestoken'.⁴

Uiteraard heeft de revolutie die eind oktober, begin november 1918 was uitgebroken sterk aan het idee van een 'dolkstoot' bijgedragen. Joden, pacifisten, sociaaldemocraten en andere niet-vaderlandslievende figuren, zoals de 'burgerpoliticus' Erzberger, zouden voortijdig gecapituleerd hebben en moesten daarom verantwoordelijk worden gehouden voor de nederlaag en het tekenen van de laffe vrede. Dit idee kon mede ingang vinden doordat op het moment dat de wapenstilstand werd ondertekend (11 november) veel Duitse troepen nog op buitenlandse bodem stonden en de Duitse bevolking een 'nederlaag' nooit met eigen ogen heeft kunnen aanschouwen – hetgeen aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, te midden van hevige bombardementen en oprukkende geallieerde troepen, bepaald anders was. Bij het ontbreken van een zichtbare buitenlandse vijand bood de verwerking van de nederlaag in Duitsland na 1918 ruimte voor samenzweringstheorieën en legendes van verraad van binnenuit: de nederlaag was vooral te wijten aan het gedrag van een *binnenlandse* vijand. Maar wat te vaak over het hoofd wordt gezien is dat de Dolkstootlegende niet pas eind 1918 is ontstaan,

³ Zie bijv. Hecht, *Deutsche Juden*, m.n. 392-399; R. Evans, *Het Derde Rijk. Deel I: Opkomst* (Utrecht 2004) 208; P. Walkenhorst, *Nation - Volk - Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich 1890-1914* (Göttingen 2007) 339.

⁴ 'Die deutsche Armee ist von hinten erdolcht worden'. H. Möller, *Weimar. Die unvollendete Demokratie* (München 1993⁴) 66-67. Ook Erich Ludendorff speelde een grote rol in de verspreiding van de Dolkstootlegende. Op deze manier probeerden beide heren de verantwoordelijkheid voor de nederlaag te ontlopen.

maar diepe wortels heeft in de Eerste Wereldoorlog zelf. Daarover gaat dit artikel.

De positie van de joden in Duitsland (ca. 1 procent van de bevolking) aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was ambivalent. Aan de ene kant was er in Duitsland rond 1900 – uiteraard, zoals overal in Europa – sprake van antisemitisme. De radicale Theodor Fritsch van de *Reichshammerbund* of Heinrich Class van het Aldeutscher Verband zijn slechts enkele voorbeelden van rabiate antisemieten die niet ophielden te beweren dat de joden in Duitsland niet thuishoorden en buitengesloten moesten worden van het openbare leven. Maar aan de andere kant moet men het antisemitisme in de juiste proporties zien. Fritsch en Class waren eerder slechts marginale figuren. Het antisemitisme was grotendeels beperkt tot een kleine groep die veelal behoorde tot radicaalnationalistische verenigingen. Al namen de Duitse joden geen sleutelposities in de Duitse samenleving in, ze waren sinds 1869-71 gelijkgesteld voor de wet, de meesten waren geëmancipeerd, voelden zich ‘Duits’ en zagen hun bestaan niet bedreigd. Als politieke beweging kreeg het antisemitisme in Duitsland nauwelijks een voet aan de grond. Assimilatie leek mogelijk en mede daarom was er slechts weinig emigratie naar Palestina of de Verenigde Staten. Er waren geen pogroms, zoals in Rusland. In veel opzichten was het antisemitisme in Oostenrijk-Hongarije, Polen, Rusland rond de eeuwwisseling sterker dan in Duitsland. En de Dreyfus-affaire getuigde van het antisemitisme in Frankrijk. In Duitsland zagen de meeste joden rond 1900 de toekomst dan ook met redelijk optimisme tegemoet.⁵

Wie aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog gevraagd zou zijn te voorspellen welk land van Europa drie decennia later verantwoordelijk zou zijn voor de massale, systematische moord op miljoenen joden, zou, als hij al landen zou weten te noemen, waarschijnlijk eerder denken aan bijvoorbeeld Rusland, Polen, Hongarije of Roemenië – en niet aan Duitsland. Daarvoor waren de Duitse joden te veel geïntegreerd en was de assimilatie te ver voortgeschreden.⁶ Tussen 1914 en de Holocaust, die begon in 1941, was er nog een zeer lange, kronkelige weg te gaan.

⁵ Vgl. I. Kershaw, *Hitler. Deel I. Hoogmoed 1889-1936* (Utrecht 2005) 126.

⁶ Vgl. C. Hoffmann, ‘Between Integration and Rejection: The Jewish Community in Germany, 1914-1918’ in: J. Horne ed., *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War* (Cambridge 1997) 89-104: 90: ‘In contrast to Russia, Jews in France, Britain and Germany were largely considered to be “friendly” or “neutral”

1914: de hoop op integratie

De geschiedenis laat zien dat oorlogen aan minderheden en gemarginaliseerde sociale groepen steeds opnieuw kansen bieden tot integratie.⁷ Maar ook het omgekeerde kan gebeuren: dat de minderheden tijdens en door de oorlog juist meer gediscrimineerd worden.⁸ Toen de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 uitbrak, leek in Duitsland het eerste te gebeuren: veel joden hadden het vertrouwen en het gevoel dat ze nu – eindelijk – volledig en volwaardig deel zouden gaan uitmaken van de Duitse samenleving. Ook voor de joden leek te gelden wat Wilhelm II had verkondigd: dat nu iedereen ‘een Duitser’ was, ongeacht politieke kleur of religie. Zo schreef in december 1914 de joodse Alfred Zweig: ‘op het slagveld zijn er geen katholieken, geen protestanten, geen joden (...), geen sociaaldemocraten, (...) maar slechts Duitsers, zoals onze *Kaiser* al heeft verkondigd’.⁹

Net als een deel van de Duitse bevolking waren in de zomer van 1914 ook veel joden gegrepen door het oorlogsenthouiasme. Van de in totaal ca. 550.000 joden meldden zich ongeveer 10.000 aan als oorlogsvrijwilliger.¹⁰ Dat was veel en deed niet onder voor het ‘Duitse’ aandeel. Opvallend is dat ook joodse intellectuelen en publicisten in het algemeen zeer enthousiast waren, vaak om dezelfde redenen als niet-joodse intellectuelen.¹¹ Zij schreven over hun grote vaderlandsliefde en over het verlangen naar ‘bevrijding’ en naar opgaan in het geheel.

Opvallend is dat het meest populaire gedicht dat tijdens de oorlog in Duitsland werd geschreven, van de hand was van een welvarende Berlijnse

minorities’. Het enthousiasme van veel joden in deze landen bij het uitbreken van de oorlog valt anders ook niet te verklaren.

⁷ Vgl. Hoffmann, ‘Between integration’, 89.

⁸ Zie ook de inleiding van Leo Lucassen op dit themanummer.

⁹ Geciteerd in: D. Engel, ‘Patriotism as a Shield. The Liberal Jewish Defence against Antisemitism in Germany during the First World War’, *Leo Baeck Institute Year Book* [LBIYB] 31 (1986) 147-171: 152.

¹⁰ H.-U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bd. IV: Vom Beginn des Ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914-1949* (München 2003²) 132.

¹¹ Zie voor de reactie van de Duitse – vooral intellectuele – joden bij het uitbreken van de oorlog E. Zechlin, *Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg* (Göttingen 1969) 86-100; A. Elon, *Duitsland en zijn joden. Geschiedenis van het Duitse jodendom van 1743 tot 1933* (Amsterdam 2002) m.n. 305-339.

jood, Ernst Lissauer (1882-1937). Stefan Zweig noemde hem ‘misschien wel de meest Pruisische of Pruisisch-geassimileerde jood’ die hij kende, iemand die oprechter in Duitsland geloofde ‘dan de gelovigste Duitser’.¹² Het gaat om Lissauers ‘*Hassgesang gegen England*’ uit 1914. Een fragment daaruit dat er niet om liegt, luidt aldus:

Jou zullen we haten met hardnekkige haat,
We zullen vasthouden aan onze haat.
Haat te water en op land,
Haat van de geest en van de hand,
Haat van kogels en van kronen,
Wurgende haat van zeventig miljoen,
Verenigd in hun liefde en hun haat,
Zij hebben allemaal slechts één vijand:
Engeland!¹³

Volgens Zweig sloeg het gedicht in als een bom en werd het bijzonder snel verspreid over geheel Duitsland. Het werd in kranten afgedrukt en op school en in kazernes werd het voorgelezen totdat iedereen het uit zijn hoofd kende. Het gedicht werd zelfs op muziek gezet en uitgebreid tot koorwerk.

Bij het uitbreken van de oorlog lieten in het algemeen niet alleen de liberale, maar ook de zionistische en (neo-)orthodoxe groepen weten dat ze achter Duitsland stonden. Zij riepen hun leden dan ook op hun ‘vaderlandse plicht’ te doen. Interessant is ook hoe sterk patriottistisch er door de liberale joden van de *Centralverein* (CV) werd gereageerd. In het septembernummer van 1914, het eerste nummer dat tijdens de oorlog verscheen, was te lezen:

Over de Duitse joden en de oorlog spreken, is overbodig voor hem, die de verhoudingen enigszins kent. De Duitse joden waren en zijn Duits tot op het bot [‘bis auf die Knochen’]. Zij zijn in de loop van de geschiedenis een onlosmakelijk bestanddeel van het Duitse volk geworden. Dat zij alles voor hun vaderland, voor hun “Heimaterde”, voor de cultuur waarin ze geboren en getogen zijn, zullen inzetten, is

¹² S. Zweig, *De wereld van gisteren. Herinneringen van een Europeaan* (Amsterdam 2009 [oorspr. 1944]) 227. Zie voor Lissauer ook: Zechlin, *Die deutsche Politik*, 96-98 en Elon, *Duitsland en zijn joden*, 332-333.

¹³ Geciteerd in: Elon, *Duitsland en zijn joden*, 332-333.

vanzelfsprekend. Dat zij met goed en bloed tot op de laatste man voor de eer en het welzijn van het geheel moeten opkomen, is te duidelijk om het te beklemtonen.¹⁴

Maar de Duitse joden werden door de CV niet alleen opgeroepen hun vaderlandse plicht te doen, hen werd duidelijk gemaakt dat ze daarbij nog méér hun best moesten doen dan ‘gewone’ Duitsers. Dat blijkt onder meer uit de volgende oproep uit hetzelfde septembernummer:

Aan de Duitse joden!

In een ernstig noodlottig [‘schicksalernster’] uur roept het vaderland zijn zonen onder de vlag. Dat iedere Duitse jood bereid is tot **offers aan goed en bloed**, wat de plicht vereist, is **vanzelfsprekend**. Geloofsgenoten! Wij roepen jullie op, jullie **krachten te wijden aan het vaderland, verdergaand dan de plicht. Loop vrijwillig te wapen! (...) Stellen jullie je door (...) het ter beschikking stellen van geld en goed in dienst van het vaderland.**¹⁵

Deze houding zou gedurende de hele oorlog kenmerkend blijven voor de liberalen: de joden moesten in eigen ogen steeds opnieuw méér dan hun best doen en daarmee bewijzen ‘echte Duitsers’ te zijn. Alleen dan zouden ze immers werkelijk geïntegreerd kunnen worden in de Duitse samenleving en was het mogelijk dat het antisemitisme tot het verleden zou gaan behoren.

Maar niet alleen de joden reageerden enthousiast en vol overgave bij het uitbreken van de oorlog. Omgekeerd deed ook de Duitse overheid er tijdens de eerste maanden alles aan om de joodse minderheid zoveel mogelijk bij de oorlog te betrekken en, gedurende de eerste twee jaren, antisemitische uitlatingen tegen te gaan. Ter handhaving van de in augustus 1914 afgekondigde *Burgfrieden* – dat wil zeggen het overwinnen van de binnenlandse tegenstellingen – werd de antisemitische pers door de militaire censuur gedwongen om haar polemieken tegen de joden te staken. Sommige antisemitische individuen kregen zelfs een spreekverbod in het openbaar. Zeer in het oog springend was dat de beperkingen voor joden om toe te kunnen treden tot het Duitse officierskorps werden opgeheven. Sinds 1885 was, met uitzondering van Beieren, geen jood meer tot officier benoemd,

¹⁴ ‘Unter den Waffen’, *Im deutschen Reich* [IdR] 342, september 1914.

¹⁵ ‘An die deutschen Juden’, *IdR* 339, september 1914. De vetgedrukte woorden staan in het origineel.

ook niet tot reserve-officier. Dat veranderde nu – overigens ook vanwege een tekort aan personeel. Tot november 1915 werden er 710 joden tot officier benoemd en kregen ongeveer 5000 joden een IJzeren Kruis.¹⁶ Het Pruisische en Beierse ministerie van Oorlog zorgden ervoor dat joodse predikanten dezelfde privileges hadden als hun christelijke collega's.¹⁷

Ook werden joden door nationale en militaire autoriteiten benoemd tot adviseur op diverse terreinen. Talloze joodse bankiers en economische experts werden op hoge posities benoemd in de Duitse oorlogseconomie, bijvoorbeeld in de *Kriegsgesellschaften*. Een belangrijk voorbeeld daarvan is de joodse industrieel Walther Rathenau (1867-1922), die bijzonder veel heeft betekend voor de Duitse oorlogseconomie. Hij was de zoon van de stichter van AEG (*Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft*), Emil Rathenau, en een van haar directeuren. Opvallend genoeg was Rathenau voorafgaand aan en tijdens het begin van de oorlog als een van de weinige Duitse joden tegen de oorlog geweest. Met een profetische blik had hij gewaarschuwd dat de oorlog waarschijnlijk jarenlang zou gaan duren en dat het aantal slachtoffers en de materiële schade zeer aanzienlijk zouden zijn. Maar toen de oorlog eenmaal niet meer was tegen te houden, ging het roer om en heeft Rathenau er alles aan gedaan om ervoor te zorgen dat deze een voor Duitsland zo gunstig mogelijke afloop zou krijgen. Door zijn vele contacten in de Duitse industriële wereld was hij op de hoogte van het gebrek aan noodzakelijke grondstoffen en de gebrekkige economische voorbereiding op de oorlog. Reeds enkele dagen na het uitbreken van de oorlog bood hij daarom aan Bethmann Hollweg, die hij goed kende, zijn diensten aan, en richtte hij zich tevens tot het Ministerie van Oorlog, waar hij een zeer gewillig oor vond bij Erich Falkenhayn voor zijn idee om *Kriegsgesellschaften* in het leven te roepen. Deze organisaties moesten zowel voor de productie van wapens en ander oorlogsmaterieel zorgen als voor de behoeften van de burgerbevolking. Rathenau ging voortvarend aan de slag met de KRA (de *Kriegsrohstoffabteilung*), die onderafdelingen had voor onder meer metaal, chemicaliën, textiel, leer en kolen. De KRA zou als model dienen voor andere *Kriegsgesellschaften*. Rathenau zorgde meteen voor de inbeslagname van het voor de productie van munitie onmisbare salpeter, waar het zich

¹⁶ Wehler, *Gesellschaftsgeschichte*. IV, 128.

¹⁷ Engel, 'Patriotism', 152.

ook in Duitsland of in de bezette gebieden bevond.¹⁸ Zo stelde Rathenau zich uiterst dienstbaar op aan zijn vaderland.

Maar de illusie van een algehele eendrachtige Duits-joodse samenwerking en van een Burgfrieden duurde niet lang. Toen bleek dat de oorlog langer duurde dan verwacht en vooral dat deze gepaard ging met grote ontberingen ontstonden de eerste barsten en breuken. Een groeiend gevoel van ontevredenheid creëerde een behoefte aan zondebokken – en de joden waren een dankbaar mikpunt. Latente anti-joodse gevoelens kwamen aan de oppervlakte in talloze petitie's, pamfletten en kranten. Walther Rathenau wekte bijvoorbeeld met zijn KRA veel wrevel op bij industriëlen en handelaren die door de scherpe prijscontrole en het toezicht op de productie minder winst konden maken. De kritiek nam soms antisemitische vormen aan. Al op 1 april 1915 nam Rathenau afscheid van de KRA. In het midden van 1915 werd niet Rathenau, maar Karl Helfferich, chef van de *Deutsche Bank* in Berlijn, benoemd tot minister van Financiën. Rathenau voelde zich op het Ministerie van Oorlog als burger en als jood een complete vreemdeling. In juni 1922 zou hij, op dat moment minister van Buitenlandse Zaken, door leden van de rechts-extreme organisatie *Organisation Consul* vermoord worden.

Meer in het algemeen kwam er steeds meer kritiek dat joden zouden profiteren van de oorlog, bijvoorbeeld door voedselvoorraden kunstmatig schaars te houden. Daarmee dook het aloude cliché van joodse woekeraars en profiteurs weer op. Rathenau en anderen werden gezien als bewijs van de 'verjoodsing' van de Kriegsgesellschaften. Daarnaast zou de 'joodse pers', dat wil zeggen liberale dagbladen als het *Berliner Tageblatt* (waarvan de jood Theodor Wolff hoofdredacteur was) en de *Frankfurter Zeitung*, het 'gif' van democratische ideeën verspreiden, waardoor de politieke en morele weerstand van het Duitse volk werd ondermijnd. Deze relatie die werd gelegd tussen joden en het gevaar van democratisering zou in de komende jaren en decennia een grote rol gaan spelen.

Een ander verwijt was dat de Duitse joden zouden helpen met de massale emigratie van hun Oost-Europese geloofsgenoten naar Duitsland. De komst van 'zes miljoen inferieure, gemongoliseerde mensen' werd

¹⁸ Zie voor Rathenau en de KRA: G. Feldman, *Armee, Industrie und Arbeiterschaft 1914 bis 1918* (Berlijn en Bonn 1985) 52-58; J. Rosenthal, *Die Ehre des jüdischen Soldaten'. Die Juden zählen im Ersten Weltkrieg und ihre Folgen* (Frankfurt a.M. 2007) 44-45. Tijdens de oorlog schoot overigens een andere jood, de chemicus Fritz Haber, te hulp door het fabriceren van ammoniak.

gezien als een grote bedreiging.¹⁹ De *Ostjuden* werden in de loop van de oorlog steeds meer onderwerp van discussie, zeker toen Russisch Polen in het voorjaar van 1915 in Duitse handen kwam. Allereerst werden er 15.000, uiteindelijk zelfs 35.000 joodse dwangarbeiders naar Duitsland gedeporteerd.²⁰ Dat leidde tot waarschuwingen van het ADV voor de ‘immigratie van joods proletariaat uit de bezette gebieden van Rusland’.

De jodentelling, oktober 1916

Ook al was er sprake van oorlogsenthouiasme van de kant van de joden, opvallend, en niet zonder betekenis, is dat meteen al in augustus 1914 joodse leiders in diverse bladen een oproep aan hun leden plaatsten om alles mee te delen en toe te sturen wat betreft hun deelname aan de oorlog, ‘daar de omvang van de deelname van de Duitse joden aan de veldtochten voor latere tijden vastgesteld moet worden’.²¹ Zo werd in het voorjaar van 1915 door het *Verband der deutschen Juden* een ‘Commissie voor Oorlogsstatistiek’ opgericht om materiaal te verzamelen voor de joodse deelname aan de oorlog.²² Dat de joden zelf statistische gegevens bijhielden bleek later hard nodig, want het allerzwaarste verwijt dat hen tijdens de oorlog werd gemaakt was dat ze zich zouden onttrekken aan de dienst aan het front: ‘Überall grinst ihr Gesicht, nur im Schutzengraben nicht’ (‘overal grijnst hun gezicht, alleen niet in de loopgraven’).²³ Dit verwijt van zogenaamde *Drückebergerei* was zeer ernstig. Walther Rathenau had de stemming wonderwel voorvoeld. Op 4 augustus 1916 schreef hij aan zijn vriend Wilhelm Schwaner: ‘Hoe meer joden in deze oorlog vallen, des te sterker zullen hun tegenstanders bewijzen dat ze allemaal achter het front hebben

¹⁹ Geciteerd in: Hoffmann, ‘Between integration’, 97. Zie ook: Zechlin, *Die deutsche Politik*, 267-268: Georg Fritz schreef in 1915 over de dreiging van een vloed van ‘miljoenen niet alleen arme, lichamelijk en zedelijk verkommerde mensen, maar van rassenvreemde “verjoodse mongolen” [verjudeter Mongolen]’.

²⁰ Wehler, *Gesellschaftsgeschichte* IV, 128 en 497.

²¹ *IdR*, sept. 1914, 339.

²² Rosenthal, *Judenzühlung*, 53; vgl. Wehler, *Gesellschaftsgeschichte* IV, 129. Engel stelt dat deze al meteen aan het begin van de oorlog werd opgericht (‘Patriotism’, 153).

²³ Dit was onderdeel van een lang antisemitisch gedicht dat in juni 1918 in veel Duitse kranten werd gepubliceerd en waarvan het refrein luidde: ‘Wo so viele Helden bluten, drücken sich jetzt nur die Juden. Überall grinst ihr Gesicht, nur im Schutzengraben nicht’. Rosenthal, *Judenzühlung*, 100.

gezet en om aan oorlogswoeker te doen. De haat zal zich verdubbelen en verdrievoudigen, en niet alleen deze haat, maar iedere haat en twist, die überhaupt in ons land mogelijk is'.²⁴

Meteen vanaf het begin van de oorlog hadden *völkische* antisemieten angstvallig in de gaten gehouden of joden niet zouden profiteren van de voor hen gunstige sfeer van de Burgfrieden. Al in augustus 1914 begon de *Reichshammerbund* met het verzamelen van 'oorlogsrapporten' over de militaire en niet-militaire activiteiten van de joden, omdat ze bang waren dat het onmogelijk was om de gunstige posities die joden tijdens de oorlog hadden bemachtigd na de oorlog weer af te nemen. Daarom wilden deze antisemieten de joden tijdens de oorlog waar mogelijk in diskrediet brengen.²⁵

De beruchte 'jodentelling' [Juden-zählung] van 11 oktober 1916 was een duidelijk teken dat de 'geest van 1914' compleet was verdwenen. Het ging hier om een decreet dat was ondertekend door de Pruisische Minister van Oorlog, Wild von Hohenborn. Het werd verstuurd naar alle militaire commando's aan en direct achter het front, in Duits bezet gebied (Warschau en Brussel) en aan het thuisfront met het doel om te bepalen hoeveel joden in iedere eenheid van het Duitse leger dienden. Op de vragenlijsten diende men onder meer in te vullen om hoeveel joodse soldaten het ging, hoeveel daarvan vrijwilliger waren, hoeveel er in de strijd gesneuveld waren en hoever van hen een onderscheiding hadden ontvangen.²⁶

Hoe valt deze jodentelling te verklaren en wie zaten erachter? Allereerst speelde een rol dat in 1916 de levensomstandigheden aan het thuisfront ernstig verslechterd waren en dat de bevolking leed onder de slechte voedselsituatie. Antisemieten in de Reichshammerbund, het ADV en de *Bund der Landwirte* (BdL) hebben daarvan gebruik gemaakt door de antisemitische kaart te spelen: het waren vooral de joden die zouden profiteren van de oorlog. Zo stuurden Theodor Fritsch en Alfred Roth van

²⁴ Walther Rathenau, *Briefe. Teilband 2: 1914-1922*, A. Jaser, C. Picht en E. Schulin ed. (Düsseldorf 2006) 1552 (deel V. 2 van de *Walther Rathenau-Gesamtausgabe*). Schwaner, schrijver en redacteur van het tijdschrift *Der Volkserzieher*, was goed met Rathenau bevriend.

²⁵ P. Pulzer, 'The First World War' in: M.A. Meyer ed., *German-Jewish History in Modern Times. Vol. 3 Integration in Dispute 1871-1918* (New York 1997) 360-384: 371.

²⁶ Zie daarvoor de Appendix ('Muster I') van W. Angress, 'The German Army's "Juden-zählung" of 1916. Genesis - Consequences - Significance', *LBIYB* 23 (1978) 117-137: 136-137.

de Reichshammerbund op 16 maart 1916 een memorandum aan de keizer, de vorsten van de diverse deelstaten en aan andere prominenten, waarin zij uiteenzetten hoe beroerd de economie ervoor stond en hoe slecht de situatie van de bevolking was, vooral in de steden. De schuldigen waren de oorlogswoekeraars en vooral de Kriegsgesellschaften, die ‘onbekwaam en meestal door joden werden geleid en als schuilplaats dienden voor dienst aan het front’. Ze eisten een einde aan de Burgfrieden en een veroordeling van de hoofdschuldigen, waarbij ze niet te beroerd waren om een rijtje namen van prominente joden te noemen.²⁷ En in juni 1916 werd er in de Rijksdag al openlijk over geklaagd dat joden hun best zouden doen zich aan de dienstplicht te onttrekken. Generaal-majoor Scriba ging zelfs zover om te pleiten voor het gebruik van een statistiek om alle listen van de joden te kunnen nagaan.²⁸

De antisemitische geschriften en redevoeringen van de diverse personen en verenigingen deden hun werk: in de loop van 1916 bereikte een stortvloed aan – vooral anonieme – brieven vol antisemitische klachten het Pruisische Ministerie van Oorlog. Bovendien gebruikten de rechts-nationalistische krachten het antisemitisme om zich te verzetten tegen de regering van Bethmann Hollweg, die onder joodse invloed zou staan. Bethmann Hollweg werd in de rechts-extreme propaganda de ‘dienaar van de joden’ genoemd.²⁹ Ook keizer Wilhelm II, die zelf bepaald niet vrij was van antisemitisme, werd door sommigen gezien als een al te grote vriend van de joden. In de zomer van 1916 circuleerde in München en Berlijn het volgende pamflet:

De keizer wordt compleet omringd door Joden. Zijn machtigste adviseurs zijn de Israëlieten Ballin, Rathenau, v. Mendelssohn, (...) Bleichröder (...), die als leden van een internationale plutocratie volledig profiteren van het feit dat hun familie op hoge plaatsen zit in alle regeringen van buitenlandse landen. (...) De keizer is opvallend nauw gelieerd met de joden (...) [terwijl] de uitsluiting van het Duitse element overal duidelijk is.³⁰

²⁷ Rosenthal, *Judenzählung*, 50. Een pseudoniem van Alfred Roth was Otto Arnim.

²⁸ Ibidem, 51-52.

²⁹ Angress, ‘The German Army’s “Judenzählung”’, 120; Hoffmann, ‘Between integration’, 97-98; Engel, ‘Patriotism’, 156.

³⁰ Geciteerd in: M. Stibbe, *Germany 1914-1933. Politics, Society and Culture* (Harlow etc. 2010) 23.

Daarom was het nu de hoogste tijd om een front te vormen tegen de onderdrukking van het *Deutschtum* en zich te keren tegen het uitleveren van de regering in de handen van de joden en ‘de internationale geldmachten’.

Een tweede verklaring van de jodentelling staat in verband met het tijdstip ervan: oktober 1916. Hier speelt de overname van de legerleiding door Paul von Hindenburg en Erich Ludendorff in augustus 1916 een rol (de 3^e *Oberste Heeresleitung*). Tot eind september 1916 werden de brieven (en andere administratieve taken) op het Pruisische Ministerie van Oorlog nog afgehandeld onder leiding van generaal Franz Gustav von Wandel, een gematigde en liberale figuur. De radicale Ludendorff en Hindenburg wilden echter dat minister Wild von Hohenborn terugkeerde naar Berlijn – ten koste van Wandel – onder meer om het acute probleem van het tekort aan mankracht op te lossen. Precies in deze tijd kwam namelijk het Hindenburgprogramm tot stand, waarin uiterst ambitieuze plannen voor vermeerdering van de oorlogsproductie en manschappen werden ontwikkeld. Joden die zich aan de dienstplicht zouden onttrekken, pasten uiteraard niet in dit plan. Wandel trad terug en Wild von Hohenborn nam, anders dan Wandel, de klachten over de joden wél serieus. In hoeverre Hohenborn verantwoordelijk kan worden gehouden voor de jodentelling is, vanwege de vernietiging van belangrijk archiefmateriaal in 1945, moeilijk te zeggen, maar waarschijnlijk heeft degene die de brieven direct ontving, de antisemitische kolonel Ernst von Wrisberg, directeur van het Algemene Oorlogs Departement binnen het Ministerie, ook een grote rol gespeeld.³¹

Hoe dan ook spelen op de achtergrond ook Hindenburg en Ludendorff een rol met hun dringende eis tot de mobilisering van alle beschikbare krachten, kenmerkend voor een ‘totale oorlog’. Hoewel er in deze kwestie geen bewijzen zijn voor een directe rol van Ludendorff zelf heeft waarschijnlijk diens rechterhand, de antisemitische Max Bauer, de heftig bekritiseerde minister van Oorlog tot zijn handelen aangespoord. Waarschijnlijk wilde Hohenborn de nieuwe machthebbers een ‘bewijs van zijn goede wil’ leveren.³² Hoe dan ook was een ‘zondebok’ gevonden.

³¹ Angress, ‘The German Army’s “Juden-zählung”’, 124: ‘Wrisberg may well have been the spiritual father of the *Erlass* of 11th October 1916’. Vgl. Zechlin, *Die deutsche Politik*, 531, 561. Helaas werd veel belangrijk archiefmateriaal vernietigd toen het Heeresarchiv in Potsdam in het voorjaar van 1945 door bommen werd getroffen.

³² M. Nebelin, *Ludendorff. Diktator im Ersten Weltkrieg* (München 2010) 233-234. Zechlin stelt dat met de sterke machtspositie van Max Bauer als adviseur van

Slechts een paar maanden later, in maart 1917, pakte Bauer deze gedachten weer op in een memorandum dat voor Ludendorff en Hindenburg was bestemd: 'Wij laten ons niet terroriseren door de joodse vrijzinnigheid [Freisinn]'.³³

Na de jodentelling, 1917-1918

Door de jodentelling was in de tweede helft van de oorlog een nieuw klimaat ontstaan waarin het antisemitisme zich nog verder kon uitbreiden, mede omdat de geruchten door de overheid niet werden tegengesproken – terwijl in werkelijkheid verhoudingsgewijs evenveel joodse als niet-joodse soldaten aan het front vochten (en stierven).³⁴ Het bleef niet bij de jodentelling in het leger. Na oktober 1916 vond er ook nog een jodentelling plaats bij het Rode Kruis, waaruit bleek dat van de 4315 verplegers er 440 joods waren, ca. 10% dus, hetgeen door de antisemitische *Deutsche Zeitung* gebracht werd als opnieuw een bewijs van joodse *Drückebergerei*.³⁵ Veel andere voorbeelden tonen aan dat er in toenemende mate sprake was van een agressief anti-joods klimaat.

Interessant en belangrijk is dat het thema van joodse *Drückebergerei* ook in Hitlers *Mein Kampf* zijn plek heeft gevonden, en wel in het gedeelte waarin hij schrijft over de perioden – in totaal ruim drie maanden – die hij tijdens de oorlog in Duitsland zelf had doorgebracht en die misschien wel

Ludendorff antisemitische tendenzen meer de 3^e OHL binnendrongen. Zechlin, *Die deutsche Politik*, 531. Ludendorff zelf was niet minder haatdragend ten aanzien van joden.

³³ Nebelin, *Ludendorff*, 234, vgl. 262.

³⁴ Van de 550.000 joodse Duitsers (ca. 1% van de bevolking) vervulden er rond de 100.000 hun militaire dienst; er waren 10.000 joodse vrijwilligers; 80.000 joodse soldaten werden naar het front gestuurd, waarvan er 12.000 sneuvelden; 35.000 joodse soldaten werden onderscheiden en 23.000 bevorderd, waarvan 2000 tot officier. Zie: Wehler, *Gesellschaftsgeschichte*, IV, 131-132. Overigens werd het aantal van 12.000 joodse gevallen pas in 1961 door de Bondsrepubliek officieel erkend. Rosenthal, *Judenzählung*, flaptekst.

³⁵ Rosenthal, *Judenzählung*, 88-89. Ook nog in bijvoorbeeld juli 1918 berichtte de CV dat joden door de *Deutschvölkische Blätter* weer werden beschuldigd van het ontduiken van de dienstplicht. Zie: *IdR*, juli 1918, 291.

belangrijker waren dan zijn ervaringen aan het oorlogsfront.³⁶ In 1916 had de defaitistische stemming in Berlijn en vooral München Hitler diep geschokt. Hitler was woedend over de gesprekken over revolutie en over een staking in munitiefabrieken. De algemene stemming was ‘miserabel; de Drückebergerei werd al bijna gezien als een teken van hoger verstand’. Volgens Hitler waren er veel meer joden die een kantoorbaantje hadden dan dat er joden aan het front waren: ‘Bijna iedere klerk is een jood, en bijna iedere jood is een klerk’. En in de economie was het nog erger. Hier werd het bloed bij het Duitse volk ‘uit de poriën’ gezogen. Via de omweg van de Kriegsgesellschaften hadden de joden het instrument gevonden om een einde te maken aan de nationale en vrije economie. ‘Zo bevond zich feitelijk reeds in het jaar 1916/17 bijna de gehele productie onder de controle van het financiële jodendom.’³⁷

Een belangrijke gebeurtenis die het antisemitisme in de laatste twee oorlogsjaren nog verder versterkte, was de vredesresolutie van juli 1917, waarin de sociaaldemocraten, links-liberalen en het katholieke *Zentrum* in de Rijksdag een vrede zonder annexaties eisten. De *Deutsche Vaterlandspartei* (DVLP) en het ADV wezen naar aanleiding van deze resolutie de joden aan als defaitisten. Het aantal en de felheid van de antisemitische stukken en uitlatingen namen nog verder toe. In oktober van dat jaar meldde Heinrich Class met vreugde aan de kopstukken van het ADV dat het ‘antisemitisme reeds een reusachtige omvang heeft bereikt. Voor de joden is de strijd om het bestaan begonnen.’³⁸ Generaal b.d. von Gebsattel, langdurig lid van het bestuur van het ADV, schreef in dezelfde tijd in de *Deutsche Zeitung* een artikel onder de kop ‘Judenwahlen, Judenfriede’. Hij stelde daarin onder meer: ‘De joden hebben deze Rijksdag gemaakt, nu maakt hij een jodenvrede!’ In dreigende beelden schilderde hij hoe Duitsland na de oorlog te gronde zou gaan wanneer het in deze ‘jodenvrede’ zou afzien van de veroverde gebieden in Frankrijk, België, Polen en de Baltische staten.³⁹

³⁶ Zie daarvoor ook de mening van Ian Kershaw, *Hitler*, I, 149. Kershaw schrijft dat de beide laatste oorlogsjaren – tussen Hitlers opname in het hospitaal in Beelitz in (uitgerekend) oktober 1916 en die in Pasewalk in oktober 1918 – vermoedelijk ‘van vitaal belang’ zijn geweest voor zijn ideologische ontwikkeling.

³⁷ A. Hitler, *Mein Kampf* (München 1936) 211-212.

³⁸ Geciteerd in: Kershaw, *Hitler*, I, 148. Zie voor het belang van de vredesresolutie voor het toenemende antisemitisme ook: Pulzer, ‘First World War’, 373-374.

³⁹ Zie daarvoor: Rosenthal, *Judenzühlung*, 104-105. Het artikel van von Gebsattel werd afgedrukt in de *Allgemeine Zeitung des Judentums*, 5 oktober 1917, 471.

Het is niet verbazingwekkend dat de joden de toekomst met steeds minder vertrouwen tegemoet zagen. Zoals in *Im deutschen Reich* in oktober 1917 viel te lezen was het zondebok-motief al duidelijk zichtbaar:

Een oorlog na de oorlog staat ons te wachten. Wanneer de wapens zijn neergelegd, zal de storm van de oorlog *voor ons* niet ten einde zijn (...). Met al te grote ijver heeft men sinds het begin van de oorlog alles wat de antisemieten en de Aldeutschen [ADV] niet beviel in de schoenen van de joden geschoven. (...) De Rijksdag accepteert een vredesresolutie die Aldeutschen niet aanstaat: het is een *joden-resolutie*; de Rijksdag heeft niet het geluk de gunst van de antisemieten te bezitten: het is een *joden-Rijksdag* (...) Een onderhandelingsvrede [‘Verständigungsfriede’] staat hen tegen – het is een *joden-vrede*.⁴⁰

Een andere ingrijpende maatregel was dat de Duitse overheid op 23 april 1918 besloot tot het sluiten van de Pruisische oostgrens voor Ostjoden.⁴¹ Vrij snel na het uitbreken van de oorlog hadden sommige Duitsers al gewaarschuwd voor een ‘massale emigratie’ van joden uit het oosten. In 1918 besloot de rijkskanselarij inderdaad dat joodse arbeiders uit het oosten niet meer binnengelaten mochten worden. Officieel ging het om maatregelen op puur geneeskundige basis, namelijk ter voorkoming van het overbrengen van epidemische vlektyfus, die sinds 1915 in Polen in vooral joodse proletariërs wijken van Lodz en Warschau een epidemie veroorzaakte. Maar omdat de desinfectiemaatregelen aan de grens beslist effectief waren en de volksgezondheid geenszins bedreigd werd, moet er meer aan de hand zijn geweest. De directeur-generaal van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Otto Friedrich Theodor Lewald, gaf de volgende vingervijzing, namelijk dat ‘de grote massa van de ongeschoolde joods-Poolse arbeiders zich bijna volledig onwillig, vuil [‘unsauber’], moreel onbetrouwbaar en weinig productief had getoond.⁴² De maatregel duidt des te meer op antisemitische motieven, daar (niet-joodse) Litouwers, Polen en Oekraïners wél gewoon in Duitsland in dienst werden genomen – tegen de achtergrond van een schreeuwend tekort aan arbeiders voor de Duitse industrie en landbouw – en bovendien joden met eventuele aanpassingsproblemen tot april 1918 ook nog eens voorbeeldig waren ondersteund door Duits-joodse arbeidersorganisaties.

⁴⁰ *IdR*, oktober 1917, 395 (cursief in het origineel).

⁴¹ Zechlin, *Die deutsche Politik*, 260-277, m.n. 274-277.

⁴² Geciteerd in: *Ibidem*, 275.

Tegen het einde van de oorlog begon zich een antisemitische beweging te vormen. Op 13 september 1918 werd op initiatief van de voorzitter van het ADV, Heinrich Class, het ‘Pangermaanse Comité voor het joodse vraagstuk’ opgericht, waarvan prominente antisemieten als Theodor Fritsch en Alfred Roth lid waren. Tijdens de eerste zitting sprak voorzitter Von Gebsattel belangrijke woorden, toen hij opriep ‘de joden als bliksemafleiders voor alle onrecht te gebruiken’, om zo ‘de massa te vangen’.⁴³ Class voegde hier nog aan toe dat men in hun gelederen ‘angst en schrik’ moest zaaien. Inderdaad ontstond aan het einde van de oorlog angst voor pogroms. Een maand later stelde hij: ‘Ik zal voor geen enkel middel terugschrikken, en me in dit opzicht aan de uitspraak van Heinrich von Kleist [...] houden: “Sla ze dood, het Laatste Oordeel vraagt jullie niet naar de redenen”’.⁴⁴ De term ‘bliksemafleider’ – ‘Blitzableiter’ – is van groot belang, omdat daarmee de jacht op zondebokken was geopend. Maar minstens even belangrijk was dat de leiders van het ADV, die zich bijna dertig jaar lang het hoofd hadden gebroken ‘wat ze naar beneden toe’ te bieden hadden, zich aan het einde van de oorlog realiseerden dat hameren op het ‘joodse vraagstuk’ de meest succesvolle manier was om steun te krijgen van de massa.⁴⁵ Leden van het ADV en de DVLP bedienden zich nu in toenemende mate van de taal van het volk. Het is een van de belangrijkste gevolgen van de Eerste Wereldoorlog voor de ontwikkeling van het antisemitisme: daar waar het vóór 1914 nog beperkt was tot een kleine groep van radicale nationalist van bijvoorbeeld het ADV, was het gif aan het einde van en direct na de oorlog doorgedrongen tot veel bredere lagen van de bevolking. Hitler kon er na 1918 dankbaar gebruik van maken.

Conclusie

De hoop van veel Duitse joden dat ze tijdens de Eerste Wereldoorlog door loyale steun aan hun vaderland volwaardige en werkelijk geïntegreerde burgers zouden worden en dat het antisemitisme zou verdwijnen, werd niet

⁴³ Geciteerd in: Rosenthal, *Judenzyählung*, 105; en Wehler, *Gesellschaftsgeschichte*, IV, 133. Zie ook: Zechlin, *Die deutsche Politik*, 558-560.

⁴⁴ Geciteerd in: Wehler, *Gesellschaftsgeschichte*, IV, 133. Kleist stelde dit tijdens de bevrijdingsoorlog van 1813 tegen Frankrijk.

⁴⁵ Vgl. H. Hagenlücke, *Deutsche Vaterlandspartei. Die nationale Rechte am Ende des Kaiserreichs* (Düsseldorf 1997) 410.

bewaarheid. Integendeel. Hier werd duidelijk dat in tijden van oorlog en radicalisering vijandbeelden kunnen ontstaan die dikwijls leiden tot uitsluiting van groepen die niet geacht worden tot de 'ware natie' te behoren. Er wordt een eenheid gecreëerd door minderheden buiten te sluiten en hen te stigmatiseren als de 'interne vijand' (of, zoals de Engelsen dat zo treffend uitdrukken, als 'the enemy within'). De Duitse joden waren ongetwijfeld de meest kwetsbare minderheidsgroep in Duitsland. In plaats van integratie vond er door de oorlog nu juist een versterking van het antisemitisme plaats, waarbij allerlei oude antisemitische vooroordelen weer opdoken en, minstens even belangrijk, nu ook de overheid zelf antisemitische maatregelen nam. De jodentelling in oktober 1916 en het sluiten van de grens voor Ostjoden in april 1918 zijn belangrijke voorbeelden daarvan. Anders dan in Frankrijk en Groot-Brittannië, waar de problemen met joodse vluchtelingen uit Rusland gewoon werden opgelost en de positie van Franse joden sterker werd, verslechterde de positie van de Duitse joden tijdens de oorlog juist.⁴⁶ Kortom, de oorlog werkte als een katalysator voor het antisemitisme. Waar bijvoorbeeld de ronduit antisemitische Heinrich Class en diens plaatsvervanger, Konstantin Freiherr von Gebsattel, in juli 1914 het 'joodse vraagstuk' nog niet in het openbaar wilden bespreken omdat de tijd daar nog niet rijp voor was⁴⁷, gingen in de loop van de oorlog de remmen los. Joden werden in toenemende mate uitgemaakt voor onverzoenlijke vijanden van het Duitse rijk en aan het einde van de oorlog sloeg Heinrich Class zelfs ronduit moordzuchtige taal uit.

Het is dan ook terecht dat de Duitse historicus Christian Hoffmann de Eerste Wereldoorlog ziet als een 'keerpunt in de zelfperceptie' van de Duitse joden en 1916 als een 'duidelijk keerpunt' in de geschiedenis van deze minderheid.⁴⁸ Ook Ian Kershaw en Hans-Ulrich Wehler zien in dit verband 1916 als het jaar van de omslag en de jodentelling als een 'diepe cesuur'.⁴⁹

⁴⁶ Zie voor een internationale vergelijking: Rosenthal, 92-97, 106 en Hoffmann, 'Between integration', 90.

⁴⁷ Von Gebsattel stelde op 4 juli 1914: 'Wanneer we het joodse vraagstuk werkelijk openbaar bespreken, valt de vereniging uiteen' (p. 302). Class liet zich in overeenkomstige bewoordingen uit. Zie daarvoor: Walkenhorst, *Nation*, 302, vgl. 281-282.

⁴⁸ Hoffmann, 'Between integration', 90, 103.

⁴⁹ Kershaw, *Hitler*, I, 147-148 ('In 1916 was het idee van eendracht voor eeuwig en altijd vernietigd'); Wehler, *Gesellschaftsgeschichte*, IV, 495.

De jodentelling heeft ongetwijfeld bijgedragen aan de ‘dolkstootlegende’. De schande van de vermeende dienstontduiking bleef aan de joden kleven, omdat men de resultaten van de jodentelling niet openbaar maakte en men de geruchten ook niet officieel bestreed. Daardoor werden de joden tijdens de oorlog steeds meer wat ze al zo vaak in de geschiedenis waren geweest: de zondebokken op wie alle ellende werd afgewenteld, de bron van alle kwaad. De dolkstootlegende had duidelijk zijn oorsprong in vier lange oorlogsjaren en dook niet pas aan het einde van de oorlog op. Zij had een lange voorgeschiedenis van toenemend wantrouwen. Toen de joden sinds de Russische oktoberrevolutie van 1917 bovendien steeds meer werden gezien als ‘agenten’ van het bolsjewisme werd hun positie steeds penibeler, zeker toen verenigingen als het ADV zich realiseerden dat het ‘joodse vraagstuk’ een uiterst effectief middel was om steun te krijgen bij de massa.

Maar toch past hier een belangrijke relativisering. Het antisemitisme in de Duitse bevolking was blijkbaar nog niet zó geradicaliseerd dat er spontane gewelddadigheden tegen joden plaatsvonden, zoals in Oost- en Zuidoost-Europa in 1918 en 1919.⁵⁰ Vanaf het voorjaar van 1918 werd er ook in de Duits-joodse publiciteit gesproken van een pogromgolf, waarbij de joden in Oekraïne, Rusland, Polen en Roemenië met zeer veel geweld werden geconfronteerd. ‘Sinds geruime tijd is geen week voorbij gegaan waarin we niet moesten berichten over de onmenselijke gewelddadigheden [‘Ausschreitungen’] tegen joden’, berichtte de *Jüdische Rundschau* op 31 mei 1918 over de ‘pogrombeweging’ in bijvoorbeeld Galicië. ‘Uit bekende en onbekende streken en landen’ drongen berichten over ‘jodenroof’ en ‘jodenmoord’ door, ‘die in de regelmaat van haar opeenvolging, van haar systematische uitbreiding over een half werelddeel en van haar beangstigende voortduren bijna herinneren aan de ergste middeleeuwse jodenbloedbaden en jodenplunderingen’.⁵¹ De cijfers, ook die van direct na de oorlog, liegen er niet om. In Oekraïne kwamen in 1918-19 niet minder dan zo’n 150.000 joden om bij pogroms.⁵² In totaal waren er in 1919 alleen

⁵⁰ Vgl. Zechlin, *Die deutsche Politik*, 560.

⁵¹ *Jüdische Rundschau* [JR], 22 (1918) 165. Vgl. JR, 17 (23 april 1918), 125: ‘Reeds sinds maanden – sinds de vrede van Brest-Litowsk – is hij in de steden van Galicië in wilde gewelddadigheden [Ausschreitungen] en excessen schaamteloos aan het daglicht getreden, en nu is hij in Krakau, de hoofdstad van Galicië, in zijn volle afschuwelijkheid tot uitbarsting gekomen: de Jodenpogrom!’.

⁵² B. van der Boom, *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012) 23.

al in Oekraïne zo'n 1300 pogroms met een orgie van geweld en etnische conflicten.⁵³

Anti-joodse pogroms vonden in Duitsland tijdens en direct na de oorlog niet plaats. Daarom is de stap van het antisemitisme in Duitsland tijdens en na de Eerste Wereldoorlog naar de Holocaust een veel te grote en overhaaste stap.⁵⁴ Het lot van de Duitse (en niet-Duitse) joden lag in 1918 geenszins vast, het had beslist anders kunnen lopen, zelfs nog in 1930 of 1933. Maar dat neemt niet weg dat de vier lange oorlogsjaren en de daarop volgende revolutie voor Hitler en andere antisemieten een zeer vruchtbare voedingsbodem hadden geschapen voor hun boodschap van jodenhaat en ressentiment.

⁵³ I. Kershaw, 'War and Political Violence in Twentieth-Century Europe' in: *Ibidem, Hitler, the Germans and the Final Solution* (Jeruzalem etc. 2008) 361-380: 367.

⁵⁴ Alle verdiensten van zijn artikel ten spijt, maakt Werner Angress aan het einde van zijn artikel deze plotselinge stap, die volkomen uit de lucht komt vallen (al ontkent hij de relatie – uiteraard): 'The German Army's Judenählung', 135.